

УДК 94(497.11)"190";
329:355.082(497.11)"1903"

Доц. др Мира Радојевић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ЦИВИЛИ И ОФИЦИРИ. ИСКУСТВО САМОСТАЛНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ (1903)

АПСТРАКТ: Покушали смо да у овом раду укажемо на тек поједине у мноштву посебности које су карактерисале повремено заједништво, али и неретку различитост у погледима на националне и политичке проблеме између војних елита и представника грађанске демократије. Као пример таквих појава у националној историји узели смо искуство Самосталне радикалне странке у времену Мајског преврата.

У историографији је давно уочено да су специфичности настанка српске државе у дугом процесу националног ослобађања и стицања државне независности, оствариваног бунама и ратовима, биле у противречности са другачијим искуствима у суседству, посебно искуствима Јужних Словена. На једној страни држава је стварана, како је давно речено, „снагом мишица“, на другој – уговорним решавањем односа и државно-правним нагодбама, као врста „нотарске творевине“.¹ Та је различитост у српском друштву развијала и бројне друге специфичности. Активно учешће најширих социјалних слојева у грађењу и одбрани државе стварало је слику наоружаног народа, мобилисаног у остваривању националних програма и циљева, а предвођеног најпре националним вођама, потом политичким,

¹Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 33.

интелектуалним и војним елитама. Истовремено, војска се ту налазила у вишеструкој улози, постајући не само извршилац него и један од креатора националне политике.

Политизација војске најснажније се осетила после Мајског преврата. Упркос дипломатској кризи у коју је убиство краљевског пара Обреновић довело Краљевину Србију, војни кадар је ојачао своју самосвест. Када је једном већ изашла на политичку сцену, појављујући се као фактор који пресуђује и у разрешавању унутрашње политичке кризе доноси најозбиљнију одлуку, војска је испољила амбицију да на тој сцени и остане. Чак и више од тога – да постане не само равноправан партнер цивилних власти већ и конкретна сила, која стоји као упозорење и претња свима који би у спољној и унутрашњој политици изневерили њена очекивања.

Спрега самосталних радикала и официра, пре свега њиховог „завереничког“ дела, настајала је у време кулминације незадовољства режимом Обреновића. Није спорно да самосталци нису учествовали у самој припреми свргавања династије, али је потврђено да су својим опозиционим деловањем стварали духовну климу у којој је такав чин био могућ. Према Слободану Јовановићу, они су, као и старорадикали, одбијали да се упуштају у разговоре о организовању завере,² али су знали за њене припреме бар у истој мери колико је знао и цео Београд.³ И више од тога, млађи самосталци, републикански настројени и блиски социјалистима, разговарали су са неким од официра сличних опредељења о збацивању Обреновића и потоњим решењима за Србију. То се да наслутити из неких казивања Јована Жујовића, једног од најугледнијих чланова Самосталне радикалне странке, која сведоче о везама самосталаца и официра успостављеним и пре Мајског преврата,⁴ као и из сећања Милана Јовановића Стоимировића. Упознат са многим дешавањима у предратној Србији, он је тврдио како му је такође лично Јован Жујовић причао да су српски политичари разговарали о „празнини коју би оставило протеривање Александра Обреновића или његова смрт“.⁵ Много значајније од ових индиција је то што су самостални радикали, заједно са другим деловима српске

²С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, *Сабрана дела*, Београд, 1990, стр. 329.

³Видети: П. Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд, 1997, стр. 588 – 589, 592 – 593.

⁴Архив Србије (АС), лични фонд Ј. Жујовића, док. 60; Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, пр. Д. Тодоровић, Београд 1986, стр. 125; Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923, стр. 15; Ј. Жујовић, *О личности Јована Скерлића*, СКГ, књ. XII, бр. 3, 1. јун 1924, стр. 183–184.

⁵М. Јовановић Стоимировић, *Силуете старог Београда*, књ. I, Београд 1971, стр. 275.

политичке опозиције, ослободили простор завери и подстицали је. У томе се слажу и савременици и историчари, па и они сами, нарочито наглашавајући улогу страначке штампе.

Већ у јуну 1903. године, у оставци на чланство у Управном одбору Самосталне радикалне странке, Јован Жујовић је време од покретања страначког гласила „Одјек“ октобра 1902. године до Мајског преврата назвао „херојским добом српске радикалне демократије“, сматрајући га сјајним и јуначким делом свог јавног живота, којим ће се увек поносити. Истовремено, изјавио је да су краља Александра Обреновића, против чијег су се „злокбног утицаја“ на државне послове самосталци борили, убили официри пошто га је њихов партијски лист „својом ватром морално убио“.⁶ Готово исте речи поновио је нешто касније, у тексту о Радикалној странци, казавши да су сарадници „Одјека“ својим чланцима довели краља „до моралне погибије пре но што је и главу изгубио“.⁷ Не само критиком коју је усмеравао ка режиму Обреновића, него и директним претњама које су читане на његовим страницама, овај је лист најављивао радикалан расплет династичко-политичке кризе. Поводом формирања владе генерала Димитрија Цинцар Марковића „Одјек“ је објавио и овакву поруку: „Једног дана, када се понос народни прене, кад се страх умртви, кад јавни морал добије јака поткрепљења, кад се прегажени закон узбуди, кад се укинути Устав подигне, могу, тај погажени закон и тај укинути Устав, да затраже задовољења и да страховито ударе на своје крвнике... Сваком насиљу мора доћи крвав крај, а пре а после!“⁸

На опозициону штампу као највећег подстрекача незадовољства, па и завере против Александра Обреновића, указао је и Слободан Јовановић. Посебно је издвојио утицај круга књижевника у редакцијама самосталских гласила, „Дневног листа“ и „Одјека“, њихово претерано сликовито критиковање и карикирање ситуације у Србији и краља самог, те дејство ове политичко-пропагандне поруке на официре. По његовим речима, књижевници су „упропастили“ Александра Обреновића као што је својевремено Јован Јовановић Змај то учинио са кнезом Михаилом Обреновићем. Од краља су направили „једну карикатуру, на коју су толико навикли публику, да она није више била кадра да гледа Александра својим очима и да га види какав је у ствари“. Сугестивној моћи таквих текстова најподложнији су били официри, који су „с мање критике него грађани читали новине, и били склони примати штампану реч за јеванђеље. Они су искрено

⁶Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, стр. 116.

⁷Ј. Жујовић, *Српска радикална странка*, Београд 1903, стр. 21.

⁸Наведено према: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. IV, Београд 1925, стр. 287–288.

веровали да смо ми постали последња земља на свету, и то само стога што смо имали лудог владооца. И како су им са свих страна долазили гласови да је Александар изгубио сваки углед у грађанству, и да му је сва снага само у војсци, официри су осећали грижу савести, и питали се да ли под таквим околностима смеју бити Александру и даље верни.⁹ Радикали и самосталци, сматрао је Слободан Јовановић, нису учествовали у војничкој завери, али су „створили оно расположење духова“ које ју је чинило могућом.¹⁰

Не само страначком штампом, него и другим облицима политичког ангажовања самосталци су доприносили огорчењу јавности на краља Александра. То показују и догађаји који су непосредно претходили остварењу официрске завере. Крајем марта 1903. године учествовали су у демонстрацијама радничке и студентске омладине у којима је било мртвих и рањених демонстраната. Неколико недеља доцније бојкотовали су изборе, спроведене по привременом изборном закону који је израдио Сенат постављен приликом два чувена краљева државна удара, изведена 25. марта у року од једног сата. Не желећи да учествују у тој лакрдији, прогласом су политичкој јавности објаснили зашто неће изаћи на изборе заказане за 19. мај и позвали је да учини исто.¹¹ Међутим, иако су подстицали народно не-

⁹С. Јовановић, н. д., књ. II, стр. 328. О утицају који је опозициона штампа свесно усмеравала на официре, проглашујући војску за највернијег пријатеља демократије, видети: Д. Васић, н. д., стр. 34–35; Магсо (Б. Симић), *Припремање 29. Маја 1903. (Револуционирање Српске Војске под Миланом Обреновићем.)*, „Нова Европа“, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, стр. 414.

¹⁰С. Јовановић, н. д., књ. II, стр. 346.

¹¹„Одјек“, 3. мај 1903; Ј. Жујовић, Дневник, књ. I, стр. 112–113. У својој политичкој историји Србије Живан Живановић је навео како је краљ Александар овај проглас сматрао издајничким, захтевајући од њега као министра просвете да пензионисе потписиваче, углавном великошколске и гимназијске професоре. Пошто је он то одбио, намеравао је да их судски гони, али је и од тога одвраћен (Ж. Живановић, н. д., књ. IV, 310). Суочен са критиком самосталаца, краљ их је по потреби проглашавао антидинастичарима, што у тим годинама „није била безопасна репутација“ (исто, стр. 257). У бројним говорима, које је разним приликама држао, најчешће је на њих мислио када се обрушавао на противнике постојећег стања, Априлског устава и династије. Трудио се да их прикаже као однорођену групу политичара, која из Београда покушава да унесе немир у унутрашњост земље. Сукобљавајући се с њима, настојао је да обезбеди подршку народа, апелујући на разумевање тешкоћа које је имао. „Од новог Устава појавила се једна струја“, казао је у Крушевцу 4. септембра 1902. године, „до душе мала, која и у штампи и иначе тражи све или ништа... Ако нечега има ди не ваља, све се то да поступно и без потреса поправити. Никако начином и захтевима оно неколицине људи, који седе у Београду и подржавају ту по Србију штетну струју, и који и не познају народ, из ког су никли и који се из Београда никад ни макли нису“ („Српске Новине“, бр. 192, 1902; Ж. Живановић, н. д., књ. IV, стр. 268). Само два дана касније, краљ је у говору одржаном у Нишу поново напао самосталце као „врло малу струју“, уверену да је Устав дат због тога да

расположење, енергично радили на промени режима и беспощедно критиковали Обреновиће, тела мртвог краљевског пара затекла су их, као и сав Београд, упркос инстинктивног очекивања расплета и веровања у, по речима Живана Живановића, чудну изреку по којој је често „бољи и крај с ужасом, но ужас без краја“.¹²

Бруталност извршеног чина запрепастила је Европу, бацила љагу на Србију и отворила бројна питања. Режим Александра Обреновића био је омражен, али се свет ипак запитао какво је друштво у коме је такав догађај могућ. Постављен је упитник над правом војске да погази заклетву дату краљу и преузме одлучујућу реч, да суди и пресуђује, уверена да је тумач воље и жеља јавног мишљења.¹³

Прихватајући страначку одговорност за почињено, већина самосталаца није одобравала начин на који је извршен обрачун са краљем Александром, али је истицала право грађана да се одупру рђавим режимима. Приметно је, пак, да су у бар једном делу сличних настојања официри, односно војска, изједначавани са народом. По речима Јаше Продановића, народ је имао „морално право... на спас од притиска, неправде и насиља, на спас од онога што је опасно за његов живот“. Српски народ је то право „вршио“ и искористио 29. маја.¹⁴ Ипак, оно што се одиграло било је тешко бреме на савести самосталаца, одакле и потиче њихова потреба да што више нагласе разлику између стања пре и после 29. маја 1903. године. У том својеврсном правдању доминантно је било инсистирање на национално-ослободилачкој мисији Србије која је, прекинута у време краља Александра, не само оживела него и ојачала, развоју демократије, јачању привреде, културе и науке.

Говорећи о веку који је том процесу претходио, Милан Грол је подсећао на дуги попис устанака, буна, устава, смена владара, ратова за независност. По његовим речима, „без многих коментара, сам тај регистар догађаја и датума показује шта представљају у историји Србије: период мучног порађања државе и уставног поретка, претешких искушења кроз које је прошло организовање народног живота“. Истовремено, у њему се видела „амбиција сељачког народа да државу формира у духу своје ослободилачке револуције“.¹⁵ У том стремљењу

се „под окриљем слобода“ које је гарантовао нападају владар, династија, војска и црква („Српске Новине“, бр. 194; Ж. Живановић, *н. д.*, књ. IV, стр. 269).

¹²Исто, стр. 288.

¹³Видети: П. Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд, 1997, стр. 588-589, 592-593.

¹⁴Говор Јаше Продановића у Народној скупштини (*Стенографске белешке Народне Скупштине*, 1905-1, 16. октобар 1905, стр. 182).

¹⁵М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд, 1939, стр. 5 - 7.

напред застој је учињен у годинама владе Александра Обреновића. Инсистирањем на овом моменту самосталци су, у суштини, узроке Мајском преврату тражили у дубљим и сложенијим разлозима од оних које је изазивало незадовољство краљевим брачним животом. Са њима су се у овоме слагали и други савременици, посебно официри из близине Драгутина Димитријевића Аписа. У серији чланака о „Црној руци“ и њеним мотивима да се укључи у вођење политике, пуковник Чедомир А. Поповић, један од њених чланова, тврдио је како је главни узрок завере био у томе што су народ и нарочито официрски кругови осећали „отсуство свакога рада на националним стварима“. Веровало се, наиме, да се краљ Александар, у жељи да учврсти династију, окренуо искључиво унутрашњој политичкој борби, запостављајући националну акцију.¹⁶ У историографији слично је мишљење, поред других историчара, изнео Милорад Екмечић, закључујући у својим истраживањима да је криза која је избила поводом краљеве непопуларне женидбе била само „упаљач да се хитно пресјече неповољан политички развој“; прави узрок и циљ завере било је „остварење уједињене државе српског народа“.¹⁷

У таквом контексту националних идеала и програма, стварних узрока и искоришћених повода за Милан Грота, мајски догађај није био одмазда над Обреновићима, већ „проламање енергијама народним“, јер они који су га извршили наставили су ослободилачку акцију, ширећи је преко граница. „Полет каквога није било кроз читаво столеће настао је одједном у свима областима народног живота.“¹⁸

Љубомир (Љуба) Давидовић био је још одређенији, признајући да је у династијском и државном преврату доиста било „дивљине, као у свакој револуцији“, али и додајући како „нема ниједног народа који није пролазио кроз слична искушења“, укључујући и Енглеze који су због убиства краљевског пара највише „махнисали“. Међутим, „требало је да протече само једна деценија, па да 29 мај, ма колико тежак, нађе своје оправдање. Та деценија била је стална и велика припрема за велика дела која је наш народ извршио. Највећа тековина тога времена је самопоуздање народно, вера у себе. Тога дана престала је наша држава бити земља изненађења. Унутарњи живот народни консолидује се и сређује. Укидање устава, гажење закона, преки судови, непоштовање права и слобода народних, постали су

¹⁶Ч. А. Поповић, *Организација „Уједињење или Смрт“ („Црна Рука“). Узроци и начин постанка*, „Нова Европа“, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, стр. 397.

¹⁷М. Екмечић, *Аустро-Угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године*, „Историјски часопис“, књ. XXXII, 1985, Београд, 1986, стр. 212.

¹⁸М. Грол, *н. д.*, стр. 12.

само ружне историјске успомене. Ни појединац, ни цео народ никад се није више осећао својим но под краљем Петром“.¹⁹

Оваквим тумачењима промена омогућених сменом на престоу Краљевине Србије дат је опрост свима који су могли да понесу моралну или конкретну одговорност за незакониту пресуду Александру Обреновићу и његовој супрузи. С друге стране, самостални радикали брзо су се уверили да су у официрима стекли политичког партнера који не само да неће штети да се врати под контролу цивилних власти него и да намерава да најдиректније задржи утицај на политичка дешавања. Чак и више од тога – да има реалну снагу да остане на политичкој сцени као један од одлучујућих њених актера, спреман да предузме силу у случају неслагања са решењима и одлукама државних установа и органа.

Закратко, дан након преврата, сматрало се да је нестанком последњег Обреновића питање о облику владавине теоријски отворено. Према сећању Милана Грола, тако га је бар схватила група млађих самосталаца која се једним чланком у свом „Дневном листу“ изјаснила за републиканско уређење. „Разуме се“, додао је, „да је та платонска манифестација морала остати на томе“. Чим су се први бројеви листа појавили у граду, „војници с пушкама, предвођени једним подофициром, упали су у редакцију и штампарију и узаптели (преостале) бројеве“. Самосталци који су се ту налазили – Јован Скерлић, Божа Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић и други – „отишли су у Официрски Дом, где је заседавао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Јован Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“.²⁰

Како је у тој револуционарној атмосфери протекло објашњавање самосталских политичара са официрима и због чега су, ма и привремено, одустали од републиканске идеје, ниједан од њих није доцније детаљније забележио, задовољавајући се готово успутним и доста штурим објашњењима.

Према сећањима Јована Жујовића, на настанак Републиканске странке, група завереничких официра сама је, „другог дана по

¹⁹„Правда“, 23. фебруар 1940; *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд, 1940, стр. 11.

²⁰М. Грол, *Републиканска демократија*, „Мисао“, књ. III, св. 1–2, 16. јул 1920, стр. 969. Независно од самосталних радикала, питање проглашења републике покренули су либералски прваци Стојан Рибарац и Војислав Вељковић преко либерала-завереника Ђорђа Генчића. Њихова иницијатива такође је претрпела неуспех због отпора који су јој пружили заверенички официри (В. Ј. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, „Историјски часопис“, књ. XIV – XV/1963 – 1965, Београд, 1965, стр. 177.

убиству“, позвала неколицину самосталаца склоних републиканским идејама. Следећег јутра један од њих молио га је да ништа не предузимају у „корист Републике“. Истом приликом генералу Атанацковићу је казао да се републиканци неће заузимати за републику, али да он сам лично не може гласати за Петра Карађорђевића „већ ни зато што су убице Краља Александра пожурили се и узурпирани Скупштинско право да Кнеза Петра прогласе за Краља“. Поновио је оно што је пред Мајски преврат рекао Јовану Скерлићу: да републиканци нису припремили народ за такво уређење, због чега би могао бити изненађен и не подржати их. „Карађорђевци су га пак одавно бунили, спремали, и у нади одржавали, па би се ужасно побунили и ко зна какве несреће починили ако им се давно очекивани сан не би сада испунио.“²¹

У говору одржаном члановима Југословенске републиканске странке 1922. године Јован Жујовић је допунио већ изношена тумачења о изнуђеном узмицању републиканских идеја. По његовом мишљењу, „београдска војска“ је могла 29. маја „дати народу Републику“, али то нису хтели „људи професорског духа“, зато што са њом још нису били упознали народ.²² Две године касније, у говору одржаном на Београдском универзитету, маја 1924, поводом обележавања десетогодишњице смрти Јована Скерлића, износиће лична сећања и утиске, дотакао се и почетака републиканских идеја. По његовим тадашњим речима, Јован Скерлић је био убеђен да је потпуна демократија могућа само у републици, која исто тако једина на прави начин решава социјалне и политичке проблеме. Управо зато, када је у Србији дошло до „катастрофе пређашње династије“, поставио је питање о могућности увођења републиканског уређења, наводећи при томе „јакe факторе“. Превладало је, међутим, уверење да за републику још није дошло време, те да су „други, монархични и династични фактори били јачи и бржи да своју вољу остваре“. Сем тога, пресудно је било убеђење „да пред прагом Србије стоје сметње њеноме напредку, за чије је уклањање потребно било, врло скоро, једнодушно прегнуће свију живих сила у народу“. Том мишљењу се повиновао и Јован Скерлић, усвајајући мисао републиканаца-социјалиста да ће остварење њихових идеја уследити после решавања националног питања.²³

За лична тумачења Јована Жујовића везане су и белешке Милана Јовановића Стоимировића. По његовим записима, Јован Жујовић му је, говорећи о разговорима у којима су самосталци разматра-

²¹АС, лични фонд Ј. Жујовића, 60.

²²Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, стр. 15.

²³Ј. Жујовић, *О личности Јована Скерлића*, стр. 183–184.

ли различите могућности које би настале протеривањем или смрћу Александра Обреновића, казао да се група Скерлић – Грол залагала за републиканско уређење. Гледиште Јована Жујовића било је, међутим, да републику „не треба примити из војничких руку, јер би Србија онда почела да личи на тип јужноамеричких република у којима стално диктирају војне хунте“. Ово је мишљење због тога и превагнуло, а републику у Србији, уосталом, „не би прихватила ни Аустрија, а још мање Русија“.²⁴

Објашњења Јована Жујовића допуњавао је Јаша Продановић, такође убеђени републиканац. У својим сећањима је написао како је на Крфу, 1917, у време солунске кризе, предочио регенту Александру Карађорђевићу да је одмах након преврата из 1903. године неколицина политичара, међу којима је био и он, радила на проглашењу републике. У томе их је, међутим, спречио један од завереника, пуковник Дамјан Поповић, не допуштајући Јовану Жујовићу и њему да се састану са осталим завереницима. „После смо прећутно примили монархију и династију“, казао је Јаша Продановић, „јер их је војска прогласила и Скупштина изгласала. Али то нисмо унели у свој програм“.²⁵

Готово истоветно „Јаша Робеспјер“ је о републиканству самосталних радикала говорио у тексту о Југословенској републиканској странци, писаном после „Великог рата“, наводећи разлоге због којих су напустили захтев за увођење републиканског уређења. Још једном је поновио да су их официри завереници спречили у покушају да прогласе републику. Сем тога, за монархијско уређење и династију Карађорђевић изјаснило се и Народно представништво, „а народ, кршен и ломљен обреновићеским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, што није значило да су самосталци питање о облику владавине сматрали затвореним.²⁶

²⁴М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, стр. 275.

²⁵„Република“, 20. јануар 1948; Д. С. Илић, *Разговор с регентом Александром*, у: *Споменица Јаше Продановића*, Београд, 1958, стр. 184–185.

²⁶Ј. Продановић, *Југословенска Републиканска Странка*, „Нова Европа“, књ. VII, бр. 10, 1. април 1923, стр. 288. У својим белешкама Јаша Продановић је репродуковао разговор који је водио са краљем Петром, убрзо после његовог ступања на престо. На краљево питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео је Љубу Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубу Живковића, Михаила Полићевића, Панту Туцаковића, Љубу Давидовића, Радомира Путника, Буду Раденковића и Мику Банковића. Казао му је и то да су самосталци одустали од републике под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно. У противном, не би имали други пут до да се боре за републиканско уређење (наведено према: Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990, стр. 88).

Наведена објашњења и тумачења раскорака у коме се део републикански опредељених самосталних радикала нашао са преовлађујућим монархистичким уверењима политичара и официра, иако фрагментарна, дозвољавају да се разуме сложеност националних и политичких разлога за одустајање од предлога о проглашењу републике. Очигледно је да су републикански погледи били у мањини, да је постојао страх од уношења нових елемената политичког раздора и да су националне потребе биле доминантне. Истовремено, постојала је и свест о снази војног фактора, оснаженог Мајским превратом и одлучног да задржи утицај на политичка и национална дешавања. Оскудност извора, нажалост, отежава сваки покушај да се у потпуности расветли сложеност односа између самосталаца и официра у наредним годинама. Изворна грађа која нам је позната и доступна омогућава увид у поједине детаље, а понекад и могућност истицања најзначајнијих момената. Стварање закључака ипак је доста често веома ризикантно. Можемо, међутим, да тврдимо да је процес у коме је део војног кадра уобличавао своје политичке амбиције, све се приметније намећући као један од одлучујућих чинилаца у друштву, текао паралелно са процесом у коме је Самостална радикална странка градила свој партијски идентитет, водећи са старорадикалима огорчену борбу за власт. У упоредности та два процеса дошло је до нужне сарадње између ова два најмоћнија и најенергичнија незадовољника како унутрашњом политиком радикалских влада тако и, по њиховом мишљењу, недовољно агресивном спољном, односно националном политиком.²⁷ Користећи се подршком војске у критици стања у земљи, самосталци су истовремено осећали опасност од политичких амбиција које су у војсци бивале све израженије, тим више што је њихов идеал била Србија створена по моделу и стандардима најдемократскијих европских држава. Ово је, пак, морало да укључи контролу цивилног друштва и његових власти над војним фактором,

²⁷У свом новом страначком програму, објављеном 1905. године, самосталци су најважнији продор напред у односу на старе радикалске програмске основе учинили управо у одељку о спољној политици. Заложили су се да она буде вођена у складу са народним тежњама, међу којима су истакли заштиту политичких и економских интереса државе и народа, неговање слоге и сарадње са суседним државама и „сродним народима“, одржавање добрих односа са другим државама, стварање политичког и економског савеза са балканским народима заснованог на девизи „Балкан балканским народима“. Потпуно нову тачку представљало је њихово залагање за неговање „духа југословенске заједнице“. С њом у вези био је и следећи захтев: „Да се нарочито одржава и јача културна заједница и помагање раскомаданих и неослобођених делова Српства, и да се живо буди свест о народном јединству у удаљеним покрајинама српским, које су изложене навали страних елемената – све у тежњи: да Србија, као Пијемонт Српства, учини све што је кадра за уједињење свију делова Српског Народа“ (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, стр. 317–322).

чинећи га извршном, а не командном снагом. Неспорно је, такође, да је део самосталаца посебно био узнемирен овом чињеницом, констатујући да је у страначком вођству било мало партијских првака који су били против коришћења услуга војске у партијске сврхе. Могли бисмо да кажемо како су се страначки погледи на сарадњу са официрима кретали од апсолутног прихватања ових веза до гнушања демократских чистунаца и апостола над сваким присуством, како су говорили, „чизме у политици“.²⁸ Ту већ можемо видети приметне још једне српске поделе. Раслојавано социјално, партијски, спољно-политички и династијски, а у временима која су убрзо дошла и идеолошки, српско друштво је стварало и поделу на официре и грађанске политичаре, у којој су обе стране гајиле међусобно неповерење, огорчено се оптужујући у потрази за откривањем криваца. У посматраном периоду, међутим, сигурно је да су самосталци више пута разговарали са официрима о још једној династијској смени, односно о државном удару.²⁹ Осим тога, њихово вођство и чланство било је међу најангажованијим припадницима удружења и листова који су заговарали енергичније вођење спољне политике и конкретан рад на реализацији српског и јужнословенског уједињења. Иако оскудни, извори нам дозвољавају да закључимо како је немогуће повући границу између делатности „Словенског југа“, Народне одбране или чак „Црне руке“, тим више што у овим националним и политичким удружењима налазимо исте људе и готово исте програме, независно

²⁸Везе завереника и самосталних радикала сметале су оним страначким члановима који су нерадо гледали на политичку улогу војске. У јулу 1905. године, на пример, Коста Кумануди је с неверицом и негодовањем писао Милану Ракићу како су заверенички официри Александар Машин и Дамјан Поповић, заједно са самосталским вођама, међу којима је био и Љуба Стојановић, чекали резултате скупштинских избора, што „никога није шокирало“ (Архив САНУ, Заоставштина М. Ракића, 14.331 – 8 1/ б б/). Насупрот овој оптужби, која укључује и одговорност страначког шефа, Божин Симић је тврдио како је међу радикалима и самосталним радикалима Љуба Стојановић био једини политичар који се начелно и стално противио уплитању војске у политику, „чак и онда кад му је стављена у изглед официрска помоћ“. Сви остали чинили су то само у ситуацијама у којима утицај „неодговорних чинилаца“ није користио њиховој странци (Магсо, *Српска војска пре и после 29. Маја 1903*, „Нова Европа“, књ. XVI, бр. 1, 11. јул 1927, стр. 14).

²⁹Према дневничким белешкама Јована Жујовића, само неколико година након Мајског преврата самосталци су били дубоко разочарани династијом Карађорђевић. Сматрали су да са њом Србији „нема лека“ и да је треба целу „најурити“, а не „на парче“, јер је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“. Да не би даље „реметила мир“, разматрали су довођење неког од енглеских принчева на српски престо, пратећи шта о томе мисле завереници и преговарајући с њима о могућности још једне династијске смене (Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, стр. 176 – 177, 179, 182 – 185, 193 – 196, 203 – 204).

од разлика у начину практичног деловања.³⁰ Извори понекад и изненаде неочекиваним открићима, попут сазнања из опаске изнете у приватном писму једног члана Народне одбране да је оружје набављано и посредством Милана Ракића, чувеног песника и српског конзула у Старој Србији, иначе присталице Самосталне радикалне странке.³¹ Немогуће је, с друге стране, утврдити колико су самосталци допуштали официрима да утичу на њихов југословенски програм и стварање веза у јужнословенским покрајинама Аустроугарске.

Колико је морала бити озбиљна и деликатна њихова спрега видело се најбоље у кризи изазваној Уредбом о приоритетима у пролеће 1914. године,³² као и у честим тврдњама да је Милорад Драшковић, који се том приликом највише истакао у одбрани официра, био члан организације „Уједињење или смрт“. Иако ова оптужба није била оправдана, било је познато да га је Драгутин Димитријевић Апис посећивао у Извозној банци чије је послове водио.³³ Напокон, узбуна коју је Самостална радикална странка подигла због суђења пуковнику Апису и друговима 1917. године имала је за резултат то да коалиционе владе напусте самосталски министари Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, који је приликом аудијенције код регента Александра Карађорђевића лупио песницом по столу, огорчено упозоравајући на „судско убиство“ осуђених.³⁴ И тада и доцније, самосталцима су у грех стављане политичке везе са црнорукцима и симпатије за вођу завереника, одржаване још од 1903. године као снажан ослонац у политичкој борби против радикала.³⁵ Погубљење пуковника Аписа дало је и повод да се најубеђенији републиканци међу њима дефинитивно одрекну монархије и започну борбу за ре-

³⁰Више: М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божида-ра В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 2007, стр. 84-95.

³¹Писмо Милана Васића упућено Милану Ракићу 6. септембра 1912 (Архив САНУ, Заоставштина Милана Ракића, 14.331-7/10).

³²Видети: В. Ј. Вучковић, н.д., стр. 184-189; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, „Историјски часопис“, књ. XXIX-XXX, 1982-1983, Београд, 1983, стр. 482-490.

³³Видети: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 643.

³⁴Архив САНУ, Заоставштина М. Антића, 14.387/8.717, 10.433; *Споменица Милорада Драшковића*, Београд, 1921, стр. 62; М. Ђ. Милојевић, *Милорад Драшковић као државотворни посленик*, Београд 1922.

³⁵Казивања Милоша Трифуновића Федору Никићу (Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530, VII-A); Ј. Јовановић Пижон, *Дневник* (Архив Југославије, 80 – 54-101, 153-154); *Милорад Драшковић и Драгутин Димитријевић*, „Београдски дневник“, бр. 191; С. Јовановић, Никола Пашић, у: С. Јовановић, *Из историје и књижевности*, књ. I, Сабрана дела, Београд, 1991, стр. 173-174.

публиканско уређење.³⁶ Познати извори, нажалост, такве су количине и квалитета да најчешће само указују на сложеност и озбиљност односа између Самосталне радикалне странке и официрског кадра, али не и на поузданије расветљавање њихове праве природе и конкретних садржаја. Нешто више јасноћа у ово питање унело би, верујемо, истраживање историјата Самосталне радикалне странке, као и друштвених, политичких и војних структура српског друштва у прве две деценије XX века.

³⁶Више: Ј. Продановић, *Југословенска Републиканска Странка*, стр. 288.